

УДК 091=222.1 : 061.6 : 930.272(470.23-25)

ЗОРОАСТРІЙСЬКИЙ РУКОПИС В КОЛЕКЦІЇ ІНСТИТУТУ СХІДНИХ РУКОПИСІВ РАН (загальна характеристика збірника та його структура)¹

Алій Колесников

*Інститут східних рукописів Російської академії наук,
Сектор Середнього Сходу,
Дворцова набережна, 18, Санкт-Петербург, Росія, 191186
тел.: (812)315-87-28, e-mail: ali.koles@mail.ru*

Подано загальну характеристику унікального зороастрійського рукопису (шифр С 1869) в колекції ІСР РАН, проведено аналіз його складових частин (семи великих і близько десяти малих творів) і обґрунтовано ідею про необхідність його академічного видання з коментарем. Актуальність публікації пізніх зороастрійських трактатів XII–XVII століть зумовлено тим, що ці твори не є дослівними перекладами з середньоперської (*пеглеві*), а творчими переробками стародавніх текстів, адаптованих до нових історичних умов.

Ключові слова: зороастрійський рукопис, колофон, новоперська мова, *ривайат*, *пеглеві*, *дастур*, *мобед*, *хербед*.

В Інституті східних рукописів РАН у Санкт-Петербурзі серед понад трьох тисяч перських і таджицьких манускриптів з історії, ідеології, культури Ірану і країн Центральної Азії мусульманської епохи зберігається один зороастрійський рукопис, писаний новоперською (класичною перською) мовою з фрагментами із *пеглеві* й Авести (шифр С 1869). Тематична атрибуція пам'ятки зафіксована в Алфавітному каталозі, який було видано 1964 року [2, с. 544–545].

У короткій нотатці, автором якої був В. В. Кушев, подано основні параметри рукопису (обсяг і ступінь збереження, пошкодження паперу, відсутність окремих аркушів тощо), визначено його основні складові частини і близьку тематичну аналогію з зороастрійським збірником Паризької національної бібліотеки, нині *Bibliothèque Nationale de France* [10, р. 168–170]. Повторне звернення до рукопису із петербурзької колекції з метою детального вивчення його текстів дало можливість запропонувати розгорнуту характеристику рукопису С 1869. Нині рукопис включає 234 аркуша європейської пагінації 26 см на 15,5 см, на кожній сторінці розміщено 15 рядків перського тексту, писаного індійським курсивним почерком наста'лік, площа під текстом – 19 см на 9,5 см. Рукопис має дефекти: а) лакуни (втрату окремих аркушів) після арк. 12, 24 та 33 сучасної пагінації; б) не заповнені текстом сторінки і частини сторінок на

¹ Статтю присвячено дорогому ювіляру Яремі Євгеновичу Полотнюку, другу і колезі-іраністу, невтомному ентузіасту на шляху відродження академічного сходознавства в Україні

арк. 64б–66а, 217б–218б, 219а; в) механічні пошкодження (обриви) арк. 226, 227, 228, 229, 231.

За відсутністю останніх аркушів текст обривається незакінченою фразою, тому загального *колофона* бракує. Але збереглися внутрішні *колофони*, в яких зафіксовано час переписки трьох різних творів у складі нашого рукопису. Перший на арк. 62а (у кінці *ривайата* Тахмураса) виконано на *пеглеві* новоперською транслітерацією. Він датує переписку твору 8 числом 11 місяця 896 року за Йездигердською ерою. Другий колофон на арк. 153б (у кінці “Арда Віраф-наме”), виконаний арабо-перським текстом, називає іншу дату – “2 число старого місяця мордада” того ж 896 року за Йездигердською ерою. Нарешті, в тексті послання іранських *дастурів* (духовних наставників) зороастрійському духовенству й іншим верствам благовірних в Індії фігурує дата “13 день місяця бахмана 896 р.” (арк. 154б). Отже, всі три названі дати не виходять за межі другої половини 1526 – першої половини 1527 року від Р. Х. Навіть якщо припустити, що переписувачі мали на увазі пост-йездигердську еру (починається від 651 року від Р. Х.), то і в цьому разі закінчення їхньої роботи обмежено 1546–1547 роками. І хоча інші (недатовані) твори в цьому зороастрійському збірнику могли бути переписані пізніше, тоді різниця в часі між ранніми і пізніми датами не буде надто велика, щоби датувати весь рукопис С 1869 пізніше першої половини XVII століття. Для підтвердження нашої позиції можна згадати про тематично близький рукописний збірник Паризької національної бібліотеки. Там, згідно з Каталогом Блоше, різниця в часі між найранішим і найпізнішим датованими творами становить 32 роки (“Арда Віраф-наме” – 1585 року, “Кетаб-е Джамаспі” – 1617 року від Р. Х.) [10, р. 169, no. 14, 16].

УВ кінці XIX ст. власником рукопису був Джеймс Дармстетер (J. Darmsteter). На окремому аркуші перед основним текстом рукопису залишено його автограф з датою 22 січня 1887 року. Нижче автографа англійською мовою додано дарчий напис від попереднього власника – ученого парса *дастура* Ношірвана, в якій перелічено сім поколінь його предків. На сторінках окремих аркушів трапляються приписки олівцем (французькою мовою), в яких занотовано дефекти – відсутність одного або кількох аркушів. У цих випадках дефектність підтверджується неадекватністю *кустодів* з першим словом тексту наступного аркуша в рукописі. Від Дармстетера рукопис потрапив до Е. Веста. По смерті Е. Веста частину його архіву (в тому числі і зороастрійський збірник) купив директор Азіатського музею К. Залеман у нащадків Веста.

Звертаючись до тематики складових частин рукопису С 1869, варто зауважити, що в “Кратком алфавитном каталогі” він кваліфікується як збірник зороастрійських творів, перекладених новоперською мовою. Загалом таку атрибуцію прийняти можна, маючи на увазі кілька суттєвих уточнень до неї. Збірник містить понад півтора десятка великих і малих творів, меншу частину яких становлять переклади середньоперських трактатів (їхні новоперські версії), а другу, більшу частину, – оригінальні тексти новоперською мовою на зороастрійський сюжет. Для творів епістолярного жанру, які долучені до *ривайатів*, притаманна цитация великих фрагментів із Авести, поданих неогласованою (неозвученою?) арабською графікою.

До найбільш значних творів у рукописному збірнику С 1869 належать:

1) “Джамасп-наме” (“Книга про Джамаспа”) є вільним переказом *пеглевійської* і

пазендської версії одноіменного твору, в якому йдеться про віщування придворного мудреця царя Віштаспи, Джамаспа, відносно розвитку майбутніх подій в Ірані і долі зороастризму [7, арк. 1а–12б].

2) Рівайат (“Переказ”) Тахмураса з великими лакунами на початку, в середині і в кінці твору, з *колофоном* (про нього див. вище) і з завершальним приписом, що цей *ривайат*, складений раніше “зендським письмом”, (тобто на *пеглеві*), переписувач “написав перськими буквами, щоби він став доступний іранському читачеві” [7, арк. 13а–64а].

3) “Міно-йе херад” (“Дух розуму”) – скорочена новоперська версія оригінального *пеглевійського* трактату “Дастан і меног і херад” (“Рішення Духу розуму”) [7, арк. 71б–78а]. Не має дати.

4) “Дастан-е Анушірван-е ‘адел” (“Розповідь про Анушірвана Справедливого”) – оригінальний твір новоперською мовою, який за побічними (непрямими) ознаками датується X–XI ст. [7, арк. 114б–128а]. За непрямі ознаки тут послугує ім’я автора “розповіді” – Абу-л-Хайр Амрі. Нам відомо, що добродій з таким ім’ям помер у першій половині XI століття. Ним міг бути або батько суфійського поета Абу Саїда б. Абі-л-Хайра (помер 1049 року) [15, S. 216–217], або християнський лікар, богослов, філософ і перекладач Абу-л-Хайр б. ал-Хаммар (942–близько 1030), який прийняв іслам [14, р. 330].

Серед інших творів зороастрійського збірника “Розповідь” виділяється своєю композиційною побудовою. Вона складається з трьох частин, різних за змістом, але органічно пов’язаних з особою великого реформатора Хосрова I (531–579). Вона представляє докладний опис зороастрійського храмового комплексу в Парсі, який типологічно близький до опису руїн Персеполя в праці археолога Д. Уїлбера [8, с. 33–38]. Абу-л-Хайр Амрі зав’язує добрі стосунки з жрецькими храму і отримує від них “Книгу щастя” (“Фаррох-наме”), яку перекладає з середньоперської (*пеглеві*) на новоперську мову, “щоби кожен, хто її прочитає, міг розуміти і користатися нею” (“здобувати користь”). Друга частина “Розповіді” – то власне переказ “Фаррох-наме” про стосунки Хосрова Анушірвана з радниками із найближчого оточення. У третій частині розповідається легенда про паломництво халіфа Ма’муна (813–833) до гробниці Анушірвана Справедливого [5, с. 105–124]. Цікаво однак, що в збірнику зороастрійських трактатів, підібраних в XIX столітті в Індії для майора Малколма, переписувач пов’язав цю легенду з ім’ям другого аббасидського халіфа, а саме Гаруна ар-Рашида (786–809), який займав найвищу посаду в мусульманській державі задовго до Ма’муна [15, р. 46–53].

5) “Арда Віраф-наме” (“Книга про праведного Вірафа”) – новоперська версія одноіменного *пеглевійського* твору, датованого епохою пізніх Сасанідів (VI–VII століття) [7, арк. 130б–153б]. Якщо вірити колофону, вона завершена (у цьому випадку – переписана) в першій половині XVI ст. Про різночитання *пеглевійської* (оригінальної) і новоперської (перекладеної і переробленої) версій пишуть давно і багато. До нових публікацій на цю тему належать статті Б. Гейбі і О. Ястребової [12, р. 3–16; 9, с. 138–152]. Зміст “Книги” становить розповідь праведника про мандрівку його душі

в потойбічний світ і її враження після відвідування раю і пекла. В сучасних наукових колах оригінальну пеглевійську версію називають Іранською Божественною комедією.

6) “Шайаст – не шайаст” (“Що можна, а чого не можна робити”, або “Як треба і як не треба чинити”) – збірник зороастрійських традицій і переказів, в яких доступною мовою подано космогонію, есхатологію, літургію, етичні накази, рекомендації і заборони, тощо [7, арк. 1556–2156]. Початкові глави трактату, в яких йдеться про створення Всесвіту і творчу діяльність верховного бога Ормазда, тематично зближуються з пеглевійською версією “Бундахішна” (“Створення Основи”, інакше – Першотворення). Може від тієї часткової аналогії учені парси в Індії дали персомовному твору паралельну назву “Саддар Бундахеш” (“Стоглавий Бундахішн”). У бомбейському виданні новоперського тексту дійсно виділено 100 розділів, і кожен з них присвячений окремій темі або сюжету [16, р. XXVII–XXXI]. А ще до видання Е. Вест запропонував альтернативне читання і переклад назви – “Сад дарбанд-е гуш” (“Сто дверних засувів розуму”) [17, р. 123]. Його пропозицію не підтримували фахівці, бо, крім нашого “стоглава”, існували ще кілька інших творів подібної тематики і композиції (100 розділів). За ними закріпили загальну назву *великих ривайатів*. Традиція їх складення проіснувала майже три століття (з 1478 року до 1773 року) [16, р. III]. “Стоглавий Бундахішн” (або “Що можна, а чого не можна”) існує в декількох копіях. Найстаріший список зберігається в рукописі, який привезено із Ірану в Індію 896 року за Йездигердською ерою (1527 рік Р. Х.).

7) Довге послання зороастрійських релігійних авторитетів Ірану своїм одновірцям в Індії, зміст якого становлять рекомендації щодо гідного виконання літургії і ритуалів [7, арк. 2196–2346]. При цитуванні зороастрійських молитов автори часто переходять з новоперської мови на мову Авести (мову оригіналу). Проте авестійський текст вони передають арабо-перською графікою без огласовок, що значно утруднює працю дослідника і перекладача.

Окрім означених основних творів, в рукопис С 1869 включені з десяток малих композицій різного жанру в межах збірної зороастрійської тематики: а) коротке послання від *дастурів* Ірану до духовенства й інших верств одновірців в Індії з переліком імен конкретних адресатів і осіб-авторів послання, адресантів (про дату послання див. вище) [7, арк. 154а–155а]; б) “Мар-наме” (“Книга про змію”) – збірка віршованих прикмет від зустрічі віруючого (віч-на-віч або уві сні) зі зміями для кожного з тридцяти днів місяця в зороастрійському календарі [1, арк. 216а–217а]; в) “Ма’ні ва занд” (“Значення і тлумачення”) – коментар до головних зороастрійських молитов, *насків* (складових частин Авести), розповідь про створення зоряного неба, тощо [7, арк. 666–71а, 78а–81б, 94а–96а, 1286–1296, і т. д.].

Ближче знайомство з текстами рукописного збірника С 1869 переконує нас у тому, що більшість включених до нього композицій заслуговує на серйозне наукове видання з перекладом і коментарем. Усі твори в збірнику були перекладені зі середньоперської (*пеглеві*) на новоперську мову або були створені заново в мусульманську епоху, далеко після завоювань Ірану і країн Центральної Азії арабами, а точніше – починаючи з XI–XII століття. Додатковою наочною хоч і непрямую вказівкою на час їх створення може бути наявність арабських слів у зороастрійських творах. Серед запозичень “чужої” лексики там чітко виділяються запозичення нейтрального типу (своєрідні синоніми

загальновідомим іранським поняттям) і арабо-мусульманські кліше як неодмінні атрибути верховного бога зороастризму [5, с. 92–95, 162–163].

У мусульманську епоху середньоперська (пеглеві) перестала бути мовою всієї общини віруючих, поступившись місцем новоперській. У 99 розділі “Саддар Насру” (“Прозаїчного стоглава”) *мобедам, дастурам, радам і хербедам* забороняється навчати мирян середньоперській, залишивши цей привілей за зороастрійським духівництвом. Автор пізнього *ривайата* відніс цю заборону до легендарних часів спілкування пророка Заратуштри з Ахура-Маздою, коли до появи середньоперської залишалося ще ціле тисячоліття: “Спитав Зартушт Хормазда, чи вільно навчати людей *пеглеві*. Хормазд, збільшуючий благо, відповів: «Тільки тих із твого роду, хто буде мобедом, дастуром або мудрим хербедом. Із інших нікого не можна». Я б додав до цього: якщо хтось стане навчати інших (середньоперській), його провина збільшиться настільки, що навіть маючи безліч добрих діянь, він все одно попаде в пекло” [16, р. 66–67].

Нові зороастрійські трактати писали вже новоперською (класичною перською) мовою, яка була доступна всій общині віруючих, а не тільки духовній еліті.

Головний висновок після знайомства з новоперськими зороастрійськими творами XII–XVII століть, написаними в Східному Ірані і завезеними в Індію у складі *ривайатів*, полягає в тому, що ці твори ніколи не були дослівними перекладами з *пеглеві* в сучасному розумінні перекладних композицій, а становили вільний переказ *пеглевійських* оригіналів або оригінальні пізні твори на зороастрійську тематику. Сучасні дослідники на підставі численних різночитань часто заперечують існування генетичних зв'язків між ранніми (*пеглевійськими*) і пізніми (новоперськими) трактатами. Проте варто зауважити, що традиція так званих “перекладів” з інших мов у перській класичній і історичній літературі ісламського періоду не така вже й рідкісна. Півтора століття тому європейські історики мусульманського сходу вже користувалися скороченою версією багатотомної “Хроніки” ат-Табарі (IX–X століття) в персомовній “Історії Табарі” Бал‘амі (X століття). Нам пощастило тримати в руках перероблену версію географічного трактату ал-Істахрі (X століття) в труді анонімного перського автора XI–XII століття під тою ж назвою [3, с. 49–50]. І великий філософ ал-Газалі в авторській адаптації свого твору для іранського читача допускає значні відхилення від арабського оригіналу [1, с. V–VII].

Випадки використання редагованих перекладів з іншомовних джерел на класичну перську мову можна було б продовжити, але в цьому немає потреби. Важливе інше. Авторами “перекладів” з *пеглеві* були люди освічені, які добре володіли і мертвою мовою оригіналу, і класичною перською (новоперською), суттєво збагаченою арабською лексикою і зрозумілою для маси віруючих. На додаток важливе і те, що іранські перекладачі-редактори належали до жрецького стану і добре знали на проблемах тогочасного зороастризму. Тому редагування торкнулося не тільки стилю, але й усунення протиріч, притаманних оригінальним творам, воно враховувало еволюцію етичних норм і ритуалів тогочасного суспільства. Перероблені версії творів на зороастрійську тематику ставали більш зрозумілими і цікавими для більшості віруючих.

Доказом підвищеного інтересу зороастрійських громад Ірану й Індії XII–XVII століття до редагованих перекладів і пізніх оригінальних творів стало їх тиражування в рукописних копіях, де текст одного списку майже не відрізняється від тексту іншого, за

винятком наявних помилок переписувачів. Для списків прозаїчної “Арда Віраф-наме” цю закономірність виявила О. Ястребова. Наш особистий досвід роботи з текстами “Шайаст-не шайаст”, “Дастан-е Анушірван-е ‘адел” і “Мар-наме” переконує в тому, що текстуальні розбіжності в списках названих творів мінімальні. У цьому контексті основні зусилля дослідника варто зосередити на порівнянні пізніх зороастрійських творів з їх *пеглевійськими* прототипами (коли трапиться слушна можливість), а також на докладному аналізі тексту пізніх зороастрійських пам’яток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абу Хамид Мухаммад ал-Газали ат-Туси “Кимийа-йи са‘адат” (“Эликсир счастья”) / перевод с перс., введение, комментарий А. А. Хисматулина. – Ч. 2. Рукн 2: Обычай. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2007.
2. *Акимушкин О. Ф.* Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (Краткий алфавитный каталог) / О. Ф. Акимушкин, В. В. Кушев, Н. Д. Миклухо-Маклай и др. ; под. ред. Н. Д. Миклухо-Маклая. – Ч. I. – М. : Наука, 1964.
3. *Колесников А. И.* Зороастрийский трактат о змеях и его мусульманские параллели / А. И. Колесников // XIV Сходознавчі читання А. Кримського. Тези міжнародної наукової конференції. – К., НАНУ, 2010.
4. *Колесников А. И.* Мусульманские арабизмы в поздних зороастрийских сочинениях / А. И. Колесников // Східний Світ. The World of the Orient. – К., НАНУ, 2008. – №4, 2008.
5. *Колесников А. И.* «Сказание об Ануширване» (Введение и комментированный перевод с персидского) / А. И. Колесников // Письменные памятники Востока. – М. : Наука, 2008. – Вып. 1(8) Весна-лето, 2008. – С.105–124.
6. *Колесников А. И.* Сочинение ал-Истахри (X в.) и его персидский перевод (XI–XII вв.) / А. И. Колесников // Бартольдские чтения 1987. Тезисы докладов и сообщений. – М.: “Наука”, 1987.
7. Рукопис С 1869 (XVI–XVII ст.) Інституту Східних рукописів РАН.
8. *Уилбер Д.* Персеполь. Археологические раскопки резиденции персидских царей / Д. Уилбер. – М.: Наука, 1977.
9. *Ястребова О. М.* Прозаическая персидская версия “Книги о праведном Виразе” из коллекции Института восточных рукописей РАН / О. М. Ястребова // Письменные памятники Востока. – М.: Наука, 2009. – Вып. 2(11). Осень–зима, 2009.
10. *Blochet E.* Catalogue des manuscrits Persans de la Bibliothèque Nationale / E. Blochet. – Т. I. – Paris, 1905.
11. *Dhabhar B. N.* The Persian Rivayats of Hormazyar Framarz and Others. Their Version with Introduction and Notes / B. N. Dhabhar. – Bombay, 1932.
12. *Gheiby B.* Ardā Wīrāz Nāmag: Some Critical Remarks / B. Gheiby // Nāme-ye Irān-e Bāstān. – Tehran, Iran University Press, 2001. – Vol. I, №1. Spring and Summer 2001. – P. 3–16.
13. *Madelung W.* Abu’l-Kayr b. al-Kammar / W. Madelung // Encyclopaedia Iranica, ed. by E. Yarshater. – London, Boston, Melbourne and Henley, 1983. – Vol. I. – P. 330.
14. *Rieu Ch.* Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum / Ch. Rieu. – London, 1879. – Vol. I.
15. *Rypka J.* Iranische Literaturgeschichte / J. Rypka. – Leipzig, 1959.

16. Sadder Nasr and Sadder Bundelesh / ed. by B. N. Dhabhar. – Bombay, 1909.
17. *West E. W. Pahlavi Literature* / E. W. West // Grundriss der Iranischen Philologie herausgegeben von Wilh. Geiger und E. Kuhn. – Strassburg, 1896–1904. – Bd 2. – S. 122–129.

Стаття: надійшла до редакції 15.10.2010

прийнята до друку 15.11.2010

MANUSCRIPT ON ZOROASTRIAN CONTENTS IN THE COLLECTION OF THE INSTITUTE OF ORIENTAL MANUSCRIPTS (GENERAL OUTLINE AND STRUCTURE)

Aliy Kolesnykov

*Institute of Oriental Manuscripts, the Russian Academy of Sciences,
Department of the Middle East Studies,
18, Dvortsovaya naberezhnaya, 18, St-Petersburg, Russia, 191186,
tel.: (812) 315 87 28, e-mail: ali.koles@mail.ru*

Among over 3000 Persian manuscripts, comprised in the collection of IOM (St-Petersburg), C 1869 is the unique one, which devoted to Zoroastrian Problems. The author of the paper presents short reference of the manuscript and makes description of its structure, included 7 big and near 10 small compositions on Zoroastrian characters. He absolutely convinced, that most of the compositions are needed in academic edition with commentary. His conviction is based on the fact, that all late Zoroastrian scriptures, composed in the New Persian during XII-XVII centuries, were not literal translations from Pahlavi, but represented (constituted) free interpretations of the old sources, adapted to changed circumstances of life.

Key words: Zoroastrian manuscript, Collofon, The New Persian Language, *Rivayat*, *Pahlavi*, *Dastur*, *Mobed*, *Herbed*.

ЗОРОАСТРИЙСКАЯ РУКОПИСЬ В КОЛЛЕКЦИИ ИНСТИТУТА ВОСТОЧНЫХ РУКОПИСЕЙ РАН (ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СБОРНИКА И ЕГО СТРУКТУРА)

Алий Колесников

*Институт восточных рукописей Российской академии наук,
Сектор Среднего Востока,
Дворцовая набережная, 18, Санкт-Петербург, Россия, 191186,
тел.: (812)315-87-28, e-mail: ali.koles@mail.ru*

Подана общая характеристика уникальной зороастрийской рукописи (шифр С 1860) в коллекции ИВР РАН, проведен анализ ее составных частей (семи больших и около десяти малых произведений) и обоснована идея необходимости ее академического издания с комментарием. Актуальность публикаций поздних зороастрийских трактатов XII – XVII веков обусловлена тем, что эти произведения являются не дословными переводами из среднеперсидского языка (*пеглеви*), а творческими переработками древних текстов, адаптированных к новым историческим обстоятельствам.

Ключевые слова: зороастрийская рукопись, коллофон, новоперсидский язык, *ривайат*, *пеглеви*, *дастур*, *мобед*, *хербед*.